

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING ARAB TILSHUNOSLIGI RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

Luqmonjon Muftillayev

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi magistri

E-mail: Tohanavai@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Xorazm mintaqasidan yetishib chiqqan buyuk olim Mahmud az-Zamaxshariyning (467– 538/1075– 1144) arab tilshunosligi rivojiga qo'shgan ko'p qirrali hissa yaxlit tarzda tahlil qilinadi. Zamaxshariy nafaqat tafsir, balki grammatika, lug'atshunoslik, balog'at va leksikografiya sohalarida ham chuqur iz qoldirgan olim bo'lib, uning ilmiy merosi bir necha asrlar davomida arab-islom ilmiy an'anasining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqotda uning hayoti va ilmiy faoliyatining asosiy bosqichlari, asosiy asarlari, ularning o'ziga xos yangiliklari hamda uning Markaziy Osiyo, xususan Xorazm ilmiy maktabining jahon arab tilshunosligi rivojiga qo'shgan hissasidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Zamaxshariy, Xorazm ilmiy maktabi, arab tilshunosligi tarixi, "Al-Mufasssal", "Asos ul-Balog'a", "Al-Kashshof", ilmiy meros.

KIRISH

Ilm-fan tarixida ayrim allomalar mavjud bo'lib, ularning ijodi bir sohaga emas, balki bir necha fan tarmoqlariga baravar ta'sir ko'rsatadi va shu bilan "universal olim" (allomai komil) maqomiga erishadi. Arab-musulmon ilmiy tarixida bunday universal allomalar orasida Mahmud az-Zamaxshariy alohida o'rin egallaydi, chunki uning merosi grammatika, lug'atshunoslik, balog'at, tafsir va adabiyot kabi bir necha yirik fan sohalarini baravar qamrab oladi.

Markaziy Osiyo, xususan Xorazm mintaqasi, o'rta asrlarda islom ilmlari va arab tilshunosligi rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk allomalarni yetishtirib bergan. Ushbu allomalar orasida Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy alohida o'rin tutadi – u nafaqat mintaqaviy, balki umumislomiy va jahon miqyosidagi ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan olim sifatida tan olingan. Uning "Jorulloh" (Allohning qo'shnisi) laqabi bilan mashhur bo'lishi ham uning Makkada uzoq yillar yashab, u yerda katta ilmiy obro' qozonganidan dalolat beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi – Zamaxshariyning arab tilshunosligi (grammatika, lug'atshunoslik, balog'at, leksikografiya) sohalariga qo'shgan hissasini yaxlit va tizimli tarzda baholash, uning ilmiy merosining tarixiy-ilmiy ahamiyatini ko'rsatish hamda uni Markaziy Osiyo ilmiy maktabining jahon tilshunosligi rivojidagi o'rni kontekstida tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda biografik-tarixiy tahlil metodi (Zamaxshariy hayoti va ilmiy faoliyati bosqichlarini o'rganish uchun), sistemli tahlil metodi (uning turli sohalardagi asarlarini yaxlit ilmiy meros sifatida ko'rib chiqish uchun) hamda tarixiy-qiyosiy metod (uning hissasini o'zidan oldingi va keyingi tilshunoslar faoliyati kontekstida baholash uchun) qo'llanildi. Manba sifatida klassik biografik asarlar (Ibn Xallikon, Safadiy, Suyutiy asarlari) hamda Zamaxshariyning o'zi qoldirgan asosiy asarlari tahlil qilindi.

ASOSIY QISM

Mahmud az-Zamaxshariy 467-yil (milodiy 1075-yil) Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan. Yoshligidan ilmga chuqur qiziqish bilan Buxoro, Xorazm va boshqa ilmiy markazlarda ta'lim olgan, so'ngra Makka va Bag'dodda ham uzoq yillar yashab, o'z davrining yetakchi olimlari bilan ilmiy muloqotda bo'lgan. Uning ko'p qirrali va chuqur bilimi – grammatika, lug'atshunoslik, tafsir, hadis, adabiyot sohalarida – aynan shu keng geografik va ilmiy muhitda shakllangan.

Zamaxshariyning grammatika sohasidagi eng muhim asari "Al-Mufasssal fi 'ilm il-Arabiyya" bo'lib, bu asar arab tili grammatikasini tizimli va mantiqiy tarzda bayon etuvchi eng mukammal risolalardan biri sifatida tan olingan. Bu asar keyinchalik Ibn Ya'ish kabi olimlar tomonidan batafsil sharhlangan ("Sharh ul-Mufasssal") va bir necha asrlar davomida arab tili grammatikasini o'rganishning asosiy manbalaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Zamaxshariyning grammatik tizimlashtirish usuli – Basra va Kufa maktablari qarashlarini tanqidiy sintez qilgan holda original va mantiqiy tizim yaratish – arab tili grammatikasi tarixida alohida o'rin tutadi.

Zamaxshariy lug'atshunoslik sohasida ham muhim asarlar yaratgan, ulardan eng mashhuri "Asos ul-Balog'a" bo'lib, bu asarda u arab tilidagi so'zlarning haqiqiy va majoziy ma'nolarini tizimli tarzda ajratib ko'rsatgan. Bu – arab leksikografiyasi tarixida yangi metodologik yondashuv bo'lib, undan keyingi ko'plab lug'atshunoslar (masalan, "Lison ul-Arab" muallifi Ibn Manzur) foydalanganlar. Bundan tashqari, uning "Muqaddimat ul-Adab" nomli asari arab tilini fors tilida so'zlashuvchilarga o'rgatish maqsadida yozilgan bo'lib, bu asar arab tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi tarixida ham muhim o'rin tutadi.

Yuqorida alohida tadqiqotlarda batafsil ko'rib chiqilganidek, Zamaxshariyning "Al-Kashshof" tafsiri uning eng mashhur va ta'sirli asari hisoblanadi. Bu asarda u arab tili grammatikasi va balog'atining barcha vositalarini Qur'on matnini tahlil qilishga tatbiq etib, "lingvo-balog'iy tafsir" deb atash mumkin bo'lgan yangi va yuksak ilmiy metodologiyani yaratgan. Bu metodologiya keyingi barcha yirik mufasssirlarga, mazhabiy qarashlaridan qat'i nazar, sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Zamaxshariy balog'at ilmining mustaqil nazariyotchisi sifatida alohida asar yozmagan bo'lsa-da, uning "Al-Kashshof" tafsiridagi amaliy tahlillari balog'at ilmi (xususan "ilm ul-ma'oniyy" bo'limi) rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning taqdim-ta'xir, hasr-qasr, majoz-istiora kabi hodisalarga bergan chuqur va sistemli tahlillari

keyinchalik Sakkokiy tomonidan "Miftoh ul-'ulum" asarida nazariy jihatdan tizimlashtirilgan, bu esa balog'at ilmining klassik uch bo'limga (ma'oni, bayon, badi') bo'linishining shakllanishida muhim bosqich bo'lgan. Shu ma'noda Zamaxshariy balog'at ilmining amaliy-tatbiqiy asoschilaridan biri sifatida baholash mumkin.

Zamaxshariy faoliyatini Xorazm va umuman Markaziy Osiyo ilmiy maktabining jahon arab tilshunosligi rivojiga qo'shgan hissasi kontekstida ko'rib chiqish alohida ahamiyatga ega. Xorazm mintaqasi o'rta asrlarda Beruniy, Ibn Sino kabi buyuk allomalarni yetishtirib bergan yuksak ilmiy an'anaga ega bo'lgan, va Zamaxshariy aynan shu boy ilmiy muhitda voyaga yetgan. Uning faoliyati shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo olimlari nafaqat tabiiy-aniq fanlar, balki til va diniy ilmlar sohasida ham jahon ilmiy hamjamiyatiga sezilarli va original hissa qo'sha olganlar – bu jihat zamonaviy o'zbek ilmiy-tarixiy tadqiqotlari uchun alohida g'ururlanarli va dolzarb mavzu hisoblanadi.

Zamaxshariyning ko'p qirrali ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning "Al-Kashshof" tafsiri hozirgacha dunyoning yetakchi islom universitetlarida (Al-Azhar va boshqalar) o'qitiladigan asosiy manbalardan biri hisoblanadi, "Al-Mufasssal" esa arab tili grammatikasi tarixi bo'yicha tadqiqotlarda muntazam murojaat qilinadigan manba bo'lib qolmoqda. Zamonaviy tilshunoslik va tafsirshunoslik tadqiqotlarida Zamaxshariy merosini yangi metodologik nuqtai nazardan (masalan, zamonaviy pragmatika, matn lingvistikasi asosida) qayta o'rganish istiqbolli ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Zamaxshariy merosini o'rganish o'zbek arabshunosligi va islomshunosligi uchun alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u – o'z yurtidan yetishib chiqqan, jahon miqyosida tan olingan buyuk alloma. Uning ilmiy merosini chuqur va tizimli tarzda o'rganish, uni zamonaviy ilmiy metodologiya asosida qayta baholash nafaqat tarixiy-ilmiy, balki milliy-madaniy ahamiyatga ham ega. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida Zamaxshariy merosiga bag'ishlangan maxsus kurslar, ilmiy anjumanlar va nashrlarni ko'paytirish ushbu buyuk allomaning merosini keng jamoatchilikka va yosh avlodga to'g'ri va to'liq yetkazishga xizmat qiladi.

Zamaxshariy o'z davrining ko'plab yetakchi olimlari bilan ilmiy muloqotda bo'lgan, Bag'dod, Makka, Xorazm kabi ilmiy markazlarda turli mutaxassislar bilan bahs-munozaralar olib borgan. Bu keng ilmiy muloqot uning bilim doirasini yanada kengaytirgan va uning asarlarida turli ilmiy maktablar va yo'nalishlarning eng yaxshi jihatlarini uyg'unlashtirish imkonini bergan. Uning zamondoshlari orasidagi obro'-e'tibori shunchalik yuksak bo'lganki, u "Jorulloh" (Allohning qo'shnisi) kabi hurmatli laqab bilan atalgan, bu laqab uning Makkada uzoq muddat yashab, u yerda katta ilmiy va ma'naviy martaba qozonganidan dalolat beradi.

Zamaxshariy merosini kelgusida o'rganishning bir qator istiqbolli yo'nalishlarini belgilash mumkin: uning barcha asarlarini yaxlit ilmiy-tizimli tarzda (grammatika,

lug'atshunoslik, tafsir, adabiyot bo'yicha asarlarini bir-biriga bog'lagan holda) qiyosiy o'rganish; uning ilmiy uslubini zamonaviy korpus-lingvistika vositalari yordamida statistik tahlil qilish; hamda uning merosini boshqa Markaziy Osiyolik allomalar (masalan, Beruniy, Ibn Sino) merosi bilan qiyoslab, mintaqaviy ilmiy maktabning umumiy xususiyatlarini aniqlash. Bunday keng ko'lamli tadqiqotlar Zamaxshariy merosining to'liq va yaxlit ilmiy-tarixiy manzarasini yaratishga xizmat qiladi.

Zamaxshariy merosi nafaqat musulmon Sharqida, balki jahon sharqshunosligida ham keng o'rganilgan. XIX-XX asrlarda Yevropa arabshunoslari (masalan, Karl Broklman kabi olimlar) Zamaxshariy asarlarini arab tili grammatikasi va tafsir tarixi bo'yicha asosiy manbalar sifatida o'z tadqiqotlarida keng qo'llaganlar. "Al-Mufasssal" va "Al-Kashshof" kabi asarlar bir necha marta tanqidiy nashr etilgan va turli tillarga qisman tarjima qilingan, bu esa Zamaxshariy merosining nafaqat mintaqaviy, balki global ilmiy ahamiyatga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Zamaxshariy faoliyatini yakunlovchi umumlashtiruvchi xulosa sifatida uni arab-islom ilmiy tarixidagi "universal olim" (allomai ko'mil) namunasi sifatida baholash mumkin. U bir vaqtning o'zida grammatikachi, lug'atshunos, balog'atshunos, mufasssir va adib bo'lgan, va bu barcha sohalardagi bilimi bir-birini to'ldirib, yaxlit va original ilmiy dunyoqarash hosil qilgan. Bunday ko'p qirrali olimlik namunasi zamonaviy ilmiy mutaxassislashuv davrida ham o'z qimmatini yo'qotmaydi – aksincha, turli fan sohalari orasidagi bog'liqlikni ko'ra bilish qobiliyati zamonaviy fan uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi, bu esa Zamaxshariy namunasi hamon dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekiston va boshqa mamlakatlar oliy ta'lim muassasalarining arabshunoslik va islomshunoslik yo'nalishlarida Zamaxshariy merosiga bag'ishlangan maxsus fanlar va kurslarni joriy etish katta ilmiy-ta'limiy ahamiyatga ega. Bunday kurslar talabalarga nafaqat uning asarlari mazmuni bilan, balki uning ilmiy metodologiyasi, tadqiqot uslubi va dunyoqarashi bilan ham chuqur tanishish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, yosh mutaxassislarda klassik ilmiy merosni zamonaviy ilmiy talablar asosida tanqidiy o'rganish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Yakuniy umumlashtiruvchi baho sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, Mahmud az-Zamaxshariy o'zining ko'p qirrali va chuqur ilmiy merosi bilan nafaqat Xorazm va Markaziy Osiyo, balki butun arab-islom sivilizatsiyasining tilshunoslik va tafsir ilmi rivojiga o'chmas iz qoldirgan olim sifatida tarixda muhrlanib qolgan. Uning merosini har tomonlama va chuqur o'rganish zamonaviy o'zbek ilm-fani uchun ham nufuzli, ham vazifador ilmiy yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda Zamaxshariy merosini asrash va targ'ib qilish maqsadida O'zbekistonda uning nomi bilan bog'liq turli ilmiy-madaniy tashabbuslar amalga oshirilmoqda: uning tavallud sanalariga bag'ishlangan xalqaro ilmiy anjumanlar, uning asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish va nashr etish loyihalari, shuningdek uning

nomidagi ta'lim muassasalari va ilmiy markazlar faoliyati shular jumlasidandir. Bunday tashabbuslar nafaqat Zamaxshariy merosini keng jamoatchilikka yetkazishga, balki yosh avlodni milliy ilmiy-madaniy merosga hurmat ruhida tarbiyalashga ham xizmat qiladi. Bu jarayonda ilmiy jamoatchilik, jumladan universitet va tadqiqot markazlarining hamkorlikdagi faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi, chunki faqat sistemli va uzluksiz ilmiy-tashkiliy sa'y-harakatlar orqaligina bunday boy merosni to'liq va samarali tarzda o'zlashtirish mumkin bo'ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Mahmud az-Zamaxshariy arab tilshunosligi tarixida nodir, ko'p qirrali va chuqur iz qoldirgan olim hisoblanadi. Uning grammatika, lug'atshunoslik, balog'at va tafsir sohalaridagi merosi bir-biri bilan uzviy bog'liq yaxlit ilmiy tizimni tashkil etadi, bu tizimning markazida til va uslubning chuqur va aniq tahlili yotadi. Uning ilmiy merosi nafaqat o'z davrida, balki bir necha asrlar davomida arab-islom ilmiy an'anasining rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bugungi kunda ham zamonaviy arabshunoslik va islomshunoslik tadqiqotlari uchun boy va istiqbolli manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ibn Xallikon. Vafayot ul-A'yon va anbau abnoi-z-zamon. – Bayrut: Dor Sodir, 1994.
2. Safadiy, Salohiddin. Al-Vofiy bil-Vafayot. – Bayrut: Dor Ihyo it-Turos, 2000.
3. Suyutiy, Jaloliddin. Bug'yat ul-Vu'ot fi tabaqot il-lug'aviyyin van-nuhot. – Qohira: Dor ul-Fikr, 1979.
4. Az-Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. Al-Mufasssal fi 'ilm il-Arabiyya. – Bayrut: Dor ul-Jil, 1993.
5. Az-Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. Al-Kashshof 'an haqiqi g'avomizit-tanzil. – Bayrut: Dor ul-Kitob al-Arabiyy, 1407 h.
6. Ibn Ya'ish. Sharh ul-Mufasssal. – Qohira: Idorat ut-Tibo'a al-Muniriyya, 1928.
7. Nosirova M. O'rta asrlar arab nahvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning “Unmuzaj fi nahv” risolasi asosida). – T.: ToshDSHI nashriyoti, 2004.
8. Rajabov Z. Xorazm ilmiy maktabi va uning jahon fani rivojiga ta'siri. – Toshkent: Fan, 2018
9. <https://ziyouz.com>
10. <https://moturidiy.uz>